

مقدمه‌ای بر روش و روش‌شناسی تحقیق اسلامی

تألیف

سید محمد هوشی سادات

استادیار دانشگاه تهران

www.ketab.ir

سرشناسه : هوشنی سادات، محمد، ۱۳۵۳-
 عنوان و نام پدیدآور: مقدمه‌ای بر روش و روش‌شناسی تحقیق
 اسلامی/تالیف سیدمحمد هوشنی سادات.
 مشخصات نشر : تهران: نشر میزان، ۱۴۰۰.
 مشخصات ظاهری : ۸۶۴ص.
 فروست : علوم اجتماعی؛ ۱۴۵۱
 شابک : 978-622-212-261-4
 وضعیت فهرست‌نویسی : فیا
 موضوع : علوم اسلامی -- تحقیق -- روش‌شناسی
 موضوع : Islamic science -- Research -- Methodology :
 موضوع : علوم اسلامی -- تحقیق
 موضوع : Islamic science -- Research :
 رده‌بندی کنگره : BP ۱۱ :
 رده‌بندی دیویی : ۲۹۷/۰۷۲ :
 شماره کتابشناسی ملی : ۸۷۴۲۸۸۸

هرگونه تکثیر (اعم از چاپ، کپی، فایل الکترونیکی و...) از این اثر بدون اخذ مجوز
 از ناشر خلاف قانون بوده و پیگرد قانونی دارد.
 لطفاً در صورت مشاهده، موارد را به شماره تلفن‌های ذیل اطلاع دهید.

۱۴۵۱

نشر میزان
 مقدمه‌ای بر روش و روش‌شناسی تحقیق اسلامی
 دکتر سیدمحمد هوشنی سادات
 چاپ اول: زمستان ۱۴۰۰
 قیمت: ۳۶۰۰۰ تومان
 شمار: ۱۰۰ نسخه
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۱۲-۲۶۱-۴

نشر میزان: خیابان سهروردی شمالی، خیابان خرمشهر، پلاک ۶۲
 تلفن دفتر مرکزی: ۸۸۵۴۹۱۳۱-۸۸۵۴۳۱۲۴ تلفن مرکز بخش و فروش: ۸۸۳۴۹۵۲۹-۸۸۳۴۹۵۳۰
 فروشگاه مرکزی: خ انقلاب، روبروی درب اصلی دانشگاه تهران، ابتدای خ فخرآزی، پلاک ۸۳، تلفن ۶۶۴۶۷۷۷۰
 پست الکترونیکی: mizannasher@yahoo.com وب سایت: www.mizan-law.ir
 اینستاگرام: nashremizan کانال تلگرام: t.me/nashremizan

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
-------------	----

باب اول: تبیین فلسفی مدل روش و روش‌شناسی تحقیق حکمی عمل‌گرا: تثلیث تحقیق

گفتار اول: تحقیق و ارکان آن: ذهنیت و عینیت	۲۱
گفتار دوم: پارادایم‌ها و مکاتب از نظر اولویت به ذهنیت یا عینیت	۳۸
گفتار سوم: دیالکتیک عینیت - ذهنیت یا شریعت تحقیق	۶۵
گفتار چهارم: دیالکتیک در ذهنیت یا طریقت تحقیق میان مراتب عقلی	۱۰۰
گفتار پنجم: دیالکتیک در ذهنیت یا طریقت تحقیق میان عقل و نقل	۱۰۶
گفتار ششم: دیالکتیک ذهنیت - عینیت یا حقیقت تحقیق	۱۱۹

باب دوم: تبارشناسی روش و روش‌شناسی تحقیق در مغرب زمین

گفتار هفتم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مغرب‌زمین باستان	۱۳۸
گفتار هشتم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مغرب‌زمین دوره آباء کلیسا؛ از ظهور مسیحیت تا قرون وسطی	۱۴۹
گفتار نهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مغرب‌زمین عصر قرون وسطی	۱۵۵
گفتار دهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مغرب‌زمین عصر رنسانس	۱۶۱
گفتار یازدهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مغرب‌زمین عصر پارانسانس	۱۸۰

باب سوم: تبارشناسی روش و روش‌شناسی تحقیق در مشرق‌زمین

گفتار دوازدهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مشرق‌زمین باستان	۲۱۹
--	-----

- گفتار سیزدهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مشرق‌زمین صدر اسلام..... ۲۲۴
- گفتار چهاردهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مشرق‌زمین عصر تمدن اسلامی..... ۲۴۲
- گفتار پانزدهم: روش و روش‌شناسی تحقیق در مشرق‌زمین اسلامی عصر رکود..... ۳۱۵

باب چهارم: تبیین دینی مدل روش و روش‌شناسی تحقیق حکمی عمل‌گرا: تثلیث تحقیق

- گفتار شانزدهم: رویکرد اسلامی به تحقیق: حدیث حقیقت..... ۳۲۶
- گفتار هفدهم: رویکرد اسلامی به ذهنیت..... ۳۴۸
- گفتار هجدهم: رویکرد اسلامی به عینیت: نفس الامر..... ۳۸۷
- گفتار نوزدهم: رویکرد اسلامی به دیالکتیک عینیت - ذهنیت یا شریعت تحقیق..... ۳۹۳
- روش و روش‌شناسی..... ۳۹۳
- موضوع: سنگ بنای تحقیق..... ۳۹۸
- مسئله‌شناسی: قلب تحقیق..... ۴۰۳
- سؤال از چیستی: تحقیق توصیفی و پدیدارشناسی (عالم الغیب و الشَّهادة)..... ۴۲۸
- سؤال از چگونگی: تحقیق تبیینی..... ۴۴۲
- تبیین علی..... ۴۴۵
- تبیین دلالتی..... ۴۵۶
- تحلیل گفتمان..... ۴۵۸
- تبیین تفسیری..... ۴۶۲
- هرمنوتیک..... ۴۶۴
- تحلیل محتوا..... ۴۶۹
- تبیین اجتهادی (استنباطی - اکتشافی)..... ۴۸۳
- تبیین تاریخی..... ۴۸۷
- تبیین آینده‌پژوهی..... ۴۹۰
- سطح تحلیل در تحقیق تبیینی..... ۵۰۲
- سؤال از چرایی: تحقیق اکتشافی..... ۵۰۹
- ادبیات تحقیق..... ۵۱۹
- فرضیه: راهنمای تحقیق..... ۵۳۵

مفهوم‌شناسی: سنگ بنای موضوع و نظریه	۵۵۰
ابزارهای شناخت پدیده یا نفس‌الامر	۵۵۴
شهود حسی: اولی‌الابصار	۵۵۶
شهود عقلی: مقام فرقان	۵۶۵
شهود قلبی: قلب سلیم	۵۶۸
تکنیک‌ها و فنون گردآوری داده‌ها: بینات	۵۸۴
انواع منابع داده‌ای	۵۸۷
انواع تحقیق بر اساس نوع داده‌ها	۵۸۹
روش‌های گردآوری داده‌ها	۵۹۴
فنون و ابزارهای گردآوری داده‌ها	۵۹۷
پیمایشی	۵۹۷
مشاهده	۶۰۲
مصاحبه	۶۱۰
پرسش‌نامه	۶۱۷
اسنادی	۶۲۳
یادداشت‌برداری داده‌ها: کتابت	۶۲۵
استناد و ارجاع	۶۳۶
گفتار بیستم: رویکرد اسلامی به دیالکتیک در ذهنیت میان مراتب عقلی یا طریقت	
تحقیق	۶۵۴
عقل یا فؤاد: منبع اول شناخت هستی	۶۵۵
اولوالالباب: صاحبان عقول زکیه	۶۶۷
داوری داده‌ها: منطق حقانی	۶۷۳
روش‌های استدلال: احتجاج	۶۷۶
روش استدلال استقرائی	۶۹۲
روش استدلال قیاسی	۶۹۸
روش استدلال قیاسی - استقرائی	۷۰۴
روش استدلال تمثیلی و تطبیقی - مقایسه‌ای	۷۰۸

۷۲۹.....	گزاره‌سازی و استنتاج.....
۷۳۹.....	گفتار بیست و یکم: رویکرد اسلامی به دیالکتیک در ذهنیت میان عقل و نقل یا طریقت تحقیق.....
۷۴۲.....	نقل یا لوح محفوظ: منبع دوم شناخت هستی.....
۷۵۶.....	دیالکتیک عقل و نقل: فؤاد و سنت‌الله.....
۷۶۵.....	گفتار بیست و دوم: رویکرد اسلامی به دیالکتیک ذهنیت - عینیت یا حقیقت تحقیق.....
۷۶۷.....	حالت‌های پنج‌گانه ذهنیت - عینیت.....
۷۷۸.....	حقیقت علم و مراتب آگاهی: علم‌الیقین، عین‌الیقین، حق‌الیقین.....
۸۰۶.....	مدل‌سازی.....
۸۱۲.....	گفتار بیست و سوم: چگونه محقق به تحقیق خود خاتمه دهد؟.....
۸۱۳.....	آیین نگارش در تحقیق.....
۸۱۵.....	ویرایش ادبی.....
۸۱۸.....	دفاع از پایان‌نامه تحقیق.....
۸۲۱.....	فهرست منابع.....
۸۲۱.....	منابع فارسی.....
۸۳۴.....	منابع انگلیسی.....
۸۳۷.....	نمایه.....

مقدمه

فهم حقیقت و میل به کمال از مهم‌ترین گمشته‌های بشری در طول تاریخ بوده و هست و انسان، منابع، ابزارها و روش‌های متعددی را تاکنون به کار بسته است تا به این مهم نائل گردد. در این روند، سه موضوع حائز اهمیت است: یکی توان علمی در جهت رسیدن به حقیقت موضوع و پدیده مورد نظر و دیگری، روش و روش‌شناسی صحیح برای رسیدن یا نزدیک شدن به آن هدف. همچنین، برخی ویژگی‌ها از جمله واقع‌بینی، آزاداندیشی و تفکر انتقادی در این مسیر مهم هستند. از این منظر، جوامع موفق آنهایی هستند، که در مسیر یافتن حقیقت پدیده‌ها و اشیاء در محیط پیرامونی، روشمند و هدفمند حرکت کرده‌اند. تقدیس بیش از اندازه روش و روش‌شناسی تحقیق مدرن، و یا تحقیر و نادیده گرفتن میراث پیشینیان، به‌ویژه دانشمندان و محققان عصر تمدن اسلامی، از موانع عمده ارزیابی و نقد واقع‌بینانه روش و روش‌شناسی تحقیق معاصر محسوب می‌شوند.

سایتیسم یا علم‌پرستی در عین حال، از نیمه قرن بیستم دچار افول گردیده و با گرایش به معنویت این روند تشدید شده است. به نظر می‌رسد، بهره بردن از روش مقایسه‌ای میان روش‌ها و روش‌شناسی‌های گوناگون در حوزه تحقیق و مقایسه آنها با یکدیگر حائز اهمیت باشند که یکی از ملزومات آن، برخورداری از رویکرد دیدگاه انتقادی است. ضمن آنکه، توانایی یک رویکرد و الگوی فراگیر یا پارادایم به توان تبیین تجربی و واقع‌بینانه و به‌طور کلی در صداقت علمی آن، در پاسخ به مسائل واقعی در جهان هستی بازمی‌گردد.

حال این پرسش‌ها مطرح می‌شوند که: آیا ایجاد کسب معرفت صحیح برای شناخت پدیده‌های جهان هستی تنها از منظر یک پارادایم و شکل‌گیری علم و تحقیق پارادایمی

امکان‌پذیر است؟ اکنون، گزینه‌های روش‌شناختی ما تا چه اندازه باید منحصر به فرد باشند؟ آیا ما باید فضایی را بر اساس نگاه نسبی‌گرایانه مبتنی بر عدم درک معرفت و حقیقت واحد و کامل یک پدیده توسط افراد گوناگون و تصور درستی برداشت‌های نسبی افراد از حقیقت یک پدیده، به آنارشیسم روش‌شناختی و معرفت‌شناختی اختصاص دهیم و به مبادله با دانشوران و محققانی که با پارادایم دیگری کار می‌کنند و درک نسبی هر محقق از حقیقت یک پدیده، اعتماد کنیم، و یا حتی بین این دو رویکرد علم و تحقیق پارادایمی و علم و تحقیق آنارشیک در حرکت باشیم؟ آیا ترکیب رویکردها و روش‌ها برای غلبه بر محدودیت‌های هر کدام از روش‌شناسی‌های تحقیق سودمند است؟ آیا روش و روش‌شناسی تحقیقی وجود دارد که منابع اصیل اسلامی، مشتمل بر قرآن و سنت، به توصیف و تبیین آن پرداخته باشند؟ اگر پاسخ مثبت است، آیا این بدین معناست که روش و روش‌شناسی تحقیق اسلامی، ماهیت روش و روش‌شناسی مدرن را منکر می‌شود یا می‌توان حلقه‌های مشترک میان آنها را یافت؟

این سؤالات زمانی در ذهن نگارنده شکل گرفتند که در سال‌های پس از ۲۰۰۹ (۱۳۸۷) با حضور در دوره‌های تحصیلات تکمیلی و حضور در کنفرانس‌ها و همایش‌های گوناگون در کشورها و دانشگاه‌های گوناگون، تضاد میان محققان در تبیین یک امر واقع و پدیده مشخص مشاهده می‌شدند، در حالی که هر کدام، این‌طور فکر می‌کردند که به حقیقت موضوع مورد نظر رسیده‌اند و یا حداقل، در مسیر وصول به آن قرار دارند. این در حالی است که، حقیقت هر پدیده، نیازمند درک‌های متناقض محققان از آن نیست، در حالی که، این یافته‌های علمی می‌توانستند و می‌توانند مکمل هم باشند و هر محقق از یک زاویه به آن بنگرد، که با کنار هم قرار دادن این آینه‌های شکسته، آینه کامل شکل گیرد و تصویر را حقیقی‌تری را از پدیده منظور نشان دهد. نکته اینجاست که، برخی از یافته‌های علمی محققان از یک پدیده واحد، در تناقض با هم قرار می‌گیرند و هر یک نیز تصور می‌کنند مسیر و روش صحیحی را برای تبیین واقعی آن پدیده طی کرده‌اند. حال چه باید کرد تا علت اصلی این تناقضات و تضادها میان محققان درخصوص یک پدیده و امر واقع روشن گردد و چگونه می‌توان درک آنها را در ارتباط با حقیقت یک امر واقع به هم نزدیک‌تر ساخت تا به جای آنکه، در تناقض با هم قرار گیرند، مکمل هم شوند؟

طی گذراندن دوره فوق‌دکتر در آمریکا و کانادا، فرصتی فراهم شد تا با مراجعت به ایران، تشریف به شهر مشهد به منظور زیارت حرم امام رضا (علیه‌السلام) صورت گیرد. هنگام حضور در یکی از مساجد این شهر به نام مسجد چهارده معصوم (علیهم‌السلام) در شب میلاد امام حسین (علیه‌السلام) به تاریخ ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۶، کتابی مشاهده شد که به تفکر علمی در عصر تمدن اسلامی می‌پرداخت و روش و روش‌شناسی تحقیق علمی مورد نظر اخوان‌الصفا نیز از جمله موضوعات آن محسوب می‌شد. مطالعه آن صفحات، ایده و پاسخ اولیه به سؤالات بالا را به ذهن نگارنده وارد ساخت که عنایتی از جانب امام رضا (علیه‌السلام) بوده است. به دنبال آن و پیش از بازگشت به آمریکای شمالی، چند ماه اقامت در شهر مشهدالرضا و بهره بردن از برخی از فضایی حوزه علمی مشهد و مدرسه نواب حاصل گردید و در مجموع، حدود چهار سال و نیم کار علمی و تحقیقاتی در ایران و خارج از ایران و در حوزه و دانشگاه روی این موضوع انجام گرفت. این فعالیت پژوهشی در نهایت، در روز میلاد امام حسن عسکری (علیه‌السلام) به تاریخ ۲۳ آبان ۱۴۰۰ به پایان رسید، که حاصل آن، انتشار کتاب حاضر است.

پاسخ اولیه نگارنده به مسئله اخیر و سؤالات مذکور آن بود که، به نظر می‌رسد با جستجو برای یافتن یک رویکرد سوم، که در جستجوی کسب یک معرفت تناسب‌پذیر بوده و در حدفصل میان دو رویکرد فوق‌قرار داشته باشد، می‌توان در مسیر و روش بهتری برای تقرب و حتی وصول به حقیقت قرار گرفت. درواقع، بدون دستیابی به یک فهم پایه‌ای واقع‌بینانه مشترک از مفاهیم به منظور درک پدیده‌های واقعی محیط پیرامونی، برداشت افراد از حقیقت این موضوعات و پدیده‌ها در تناقض و تضاد با یکدیگر قرار می‌گیرند. از این منظر، روش ترکیبی یا سنتز قادر است تا کسب معرفت صحیح را با هدف درک حقیقی‌تر پدیده‌های واقعی جهان هستی مدنظر قرار دهد. اگر ما بتوانیم هنجارها و اصول مطرح‌شده در منابع اسلامی را با روش و روش‌شناسی تحقیق مدرن مقایسه نماییم و ضمن نقد آن، مبانی و الگوهای اسلامی را به آن بیفزاییم، قادر خواهیم تا ساختار تحقیق سکولار مدرن را از وضع موجود به سمت وضع مطلوب حرکت دهیم.

آگاهی یافتن از اهمیت روش و روش‌شناسی تحقیق با رویکرد دینی و مبتنی بر رهیافت اسلامی به‌طور خاص از دهه ۱۹۵۰ آغاز شده است که مقالات منتشرشده در

Islamic Research Circle Bulletin in Aligarh، که در کشور هندوستان انتشار یافت، شروع جدی این روند محسوب می‌گردند. (Salleh, 2008: 139) اندیشمندان و محققان دیگری نیز بر لزوم احیاء و بازتولید روش و روش‌شناسی تحقیق دینی تأکید و در همین مسیر تلاش نموده‌اند. al-Buti (۱۹۹۰: ۵۹-۶۰) بر این باور بود که، روش و روش‌شناسی تحقیق واقعی و صحیح در عصر طلایی تمدن اسلامی می‌تواند در عصر مدرن، احیاء و بازتولید شود. Safi (۱۹۹۸) نیز همانند al-Buti بر این اعتقاد بود که، سازوکار و سیستم کامل روش و روش‌شناسی تحقیق حقیقی و واقعی در عصر تمدن اسلامی در مدت زمان چندین قرن بر جهان علم و تحقیق تسلط داشته و حتی به مغرب زمین نیز منتقل شده است و این روش و روش‌شناسی تحقیق کلاسیک نیاز است در شرایط عصر مدرن، احیاء و روزآمد گردد.

عصر حاضر، به ویژه از نیمه قرن بیستم، شاهد تلاش‌های علمی در زمینه احیاء و بازتولید علوم در عصر تمدن اسلامی با توجه به شرایط معاصر دوره علم و تحقیق مدرن بوده است که در جنبه‌های گوناگون، از جمله اقتصاد و بانکداری اسلامی، مدیریت اسلامی، حقوق اسلامی، الهیات اسلامی و غیره، مشاهده می‌شوند. از همین رو، در دهه‌های اخیر، دانشگاه‌های متعددی در کشورهای غیراسلامی، به ویژه در مغرب‌زمین فرهنگی و نه جغرافیایی، به تأسیس مؤسسات علوم اسلامی و رشته‌های مرتبط با آن اقدام کرده و دانشجویان و حتی طلاب حوزوی از کشورهای اسلامی، عازم این دانشگاه‌ها شده‌اند. برای نمونه، می‌توان به مؤسسه مطالعات اسلامی و خاورمیانه^۱ در مدرسه دولتی و امور بین‌الملل^۲ دانشگاه دورهام^۳ در کشور انگلستان اشاره نمود که نگارنده این تجربه مستقیم را در دوره دکترا داشته است. در این مکان رشته اقتصاد اسلامی^۴ برقرار و استادان مسلمان و غیرمسلمان، این رشته را بر اساس قوانین شریعت اسلام تدریس می‌کنند. مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تورنتو^۵ در کانادا و مؤسسه بین‌المللی تفکر اسلامی^۶ واقع در ویرجینیای آمریکا، را می‌توان نمونه‌های دیگری در این ارتباط بیان کرد که نگارنده، تجربه مشابه دوره

1. Institute for Middle Eastern and Islamic Studies

2. School of Government and International Affairs

3. Durham University

4. Islamic finance

5. Institute of Islamic Studies at the University of Toronto

6. International Institute of Islamic Thought

دکتر را در دوره فوق‌دکتر داشته است. رشد فزاینده مطالعات اسلامی و رشته‌های مرتبط با آن در کشورهای مختلف اسلامی و غیراسلامی، حکایت از این ظرفیت بالا دارد که، می‌توان به این موضوع بیش از پیش پرداخت.

بازنگری روش و روش‌شناسی تحقیق از منظر اسلام با شرایط معاصر و احیاء میراث تحقیقی با رویکرد دینی، تحلیل و بررسی مقایسه‌ای دو ساختار روش و روش‌شناسی کلاسیک اسلامی و مدرن و در مرحله سوم، تبیین مدل اسلامی روش و روش‌شناسی تحقیق و توسعه آن، در ایجاد این وضعیت مطلوب و قرار گرفتن در جهت و مسیر صحیح‌تر برای شناخت پدیده‌های جهان هستی و محیط پیرامونی حائز اهمیت هستند. ضروری به نظر می‌رسد که روش و روش‌شناسی دانشمندان مسلمان در عصر تمدن اسلامی در ارتباط با تحقیق و در حوزه‌های گوناگون علمی، احیاء و ترویج گردد، که در این میان، روش و روش‌شناسی تحقیق اخوان‌الصفا برجسته‌تر بوده است. وقتی سخن از احیاء روش و روش‌شناسی تحقیق دینی با مورد مطالعاتی روش و روش‌شناسی تحقیق اخوان‌الصفا می‌شود به گونه‌ای ذهن به سمت یک زنده نمودن، یک بیداری، یک حرکت و یا یک بازگشت به اصل هدایت می‌شود. آنها هیچ جدایی واقعی میان معارف خاص مذهبی و علوم طبیعی نمی‌دیدند و هدف هر دو را یکی می‌دانستند. از منظر آنها، علوم تجربی، وحدت و انسجام طبیعت را نشان می‌دهند و در نتیجه، بشر را به خالق طبیعت می‌رسانند و این همان چیزی است که هدف دین و شریعت‌ها بوده است، که در فصل سوم با عنوان «تبارشناسی روش و روش‌شناسی تحقیق در مشرق‌زمین» به آن، بیشتر پرداخته می‌شود. درست به علت این نوع بیش بود که در عصر تمدن اسلامی، همه علوم و دانش‌ها در یک محل تدریس می‌شدند و بسیاری از دانشمندان مسلمان، هم در معارف دینی و مذهبی مجتهد بودند و هم در علوم طبیعی و تجربی تخصص داشتند. در احیاء روش یا بازتولید، اتفاق بدیع و بدون صبغه تاریخی اتفاق نمی‌افتد، بلکه منظور از احیاء روش، همانا طرح مجدد و به روز همراه با شرایط واقعی موجود، متناظر با جوهر و سابقه تاریخی آن است.

در روش و روش‌شناسی تحقیق مدرن، توقف در مسیر تحقیق و در برخی موارد، انحراف تحقیقی و علمی صورت گرفته است، در عین حال، برخی از اصول، ابزارها و

منابع روش و روش‌شناسی تحقیق اسلامی^۱ نیز مورد پذیرش قرار می‌گیرد. وقتی تکیه‌گاه انسان‌گرایی یعنی اصل‌گرایی و خداگرایی حذف می‌شود، به تدریج شرایطی فراهم می‌آید که هیچ‌انگاری یا نسبی‌گرایی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی غالب می‌شود. بدیهی است که اصل‌گرایی توحیدی به انسان‌گرایی، روحی تازه می‌دمد و آن را به مسیر اصلی خود باز می‌گرداند و با این کار، احیاگری و خداگرایی در ساحت اندیشه‌ورزی و همچنین، علم‌ورزی و معنویت‌گرایی در ساحت روش و روش‌شناسی تحقیق زنده و پویا می‌شوند.

همه ما انسان‌هایی هستیم که در عصر مدرن زیست می‌کنیم و بنا به مختصات این عصر نیز می‌اندیشیم. اما اگر به دنبال مفردی برای عبور از ایرادات و اشکالات عصر مدرن می‌گردیم، ناگزیر باید به مختصات آن آشنا شده و درک کنیم که نحوه مواجهه انسان مدرن با هستی به چه شکل است. هدف از بررسی پارادایم‌های تأثیرگذار در روش و روش‌شناسی تحقیق مدرن و متعارف، حذف آنها نیست، زیرا هر کدام از یک زاویه به پدیده‌های جهان هستی می‌نگرند. درحقیقت، نگارنده به دنبال آن است تا عینک و زاویه دید جدیدی را مطرح نماید که از جامعیت بیشتری برای رسیدن به حقیقت یک موضوع و پدیده و تولید دانش برخوردار باشد که به نظر می‌رسد، بازگشت به روش و روش‌شناسی تحقیق عصر طلایی تمدن اسلامی در این راستا قرار دارد. از این منظر، کتاب حاضر به دنبال رویارویی و تقابل کلی با پارادایم‌های معاصر نیست، بلکه نقد و تکمیل آنها مدنظر قرار دارد، که همراه با پیشنهادها و اصلاحی و در مواردی با رد برخی گزاره‌های مدرن همراه است.

بنابراین، رویکرد این کتاب بر پایه تلاش بر «احیاگری اسلامی»^۲ در روش و روش‌شناسی تحقیق قرار دارد. البته بیان این مطلب نیز اهمیت دارد مبنی بر اینکه، احیاء رویکرد علمی پیشینیان به معنای ثابت ماندن و سکون در گذشته نیست، از آنجایی که هیچ تمدن و پارادایمی قادر نیست زمان را ثابت نگه دارد. بنابراین، تغییر، اصل بنیادین انسان و جهان طبیعت است. ضمن آنکه، عبور از هر لحظه‌ای از زمان به افزایش دانش و آگاهی بشری منجر می‌شود و تغییرات علمی و فنی را در جوامع انسانی به همراه دارد.

1. Islamic-based research method and methodology

2. Islamic revivalism

اسلام نیز تغییرات در جهان را به عنوان یک اصل واقعی به رسمیت می‌شناسد و تأکید دارد که مسلمین باید خود را با تغییرات هماهنگ نمایند و حتی خود، مسبب این تغییرات می‌شوند. لذا، پذیرش اصل تغییر و تمایز در ادوار تاریخی، قبول یک سنت الهی محسوب می‌شود، همان طور که در آیه ۱۱ سوره رعد، به تغییرپذیری در انسان‌ها و جوامع انسانی اشاره شده است: (... إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يَغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...؛ ... خداوند اوضاع و احوال هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر این که آنچه را در درون خودشان است، تغییر دهند...).

از این منظر، احیاء روش و روش‌شناسی اسلامی به معنای بازگشت به همان شرایط اجتماعی عصر تمدن اسلامی نیست، بلکه به این معناست که به مدل روشی دانشمندان مسلمان این دوره، به طور عام، و اخوان‌الصفاء، به طور خاص، پرداخته شود که غالباً بر منابع اصیل اسلامی و عقل مبتنی بوده است. به بیان دیگر، روح و ارزش‌های متد و متدولوژی تحقیق از منظر اسلام با توجه به عصر حاضر، احیاء و بازتفسیر شوند تا بتوان آگاهی حقیقی‌تر، کامل‌تر، دینی‌تر و صحیح‌تری از پدیده‌های جهان هستی بدست آورد. درحقیقت، روش و روش‌شناسی تحقیق اسلامی به مفهوم مشاهده واقعیات جهان هستی با کمک مفروضات و گزاره‌های قطعی دینی و برگریستن به آن از پشت عینک دین و از این زاویه دید است. روش و روش‌شناسی تحقیق با رویکرد اسلامی، شامل بُعد مفهومی (معنایی) و مفهوم‌سازی (جنبه نظری) و همچنین، سطح کاربردی و عملیاتی کردن این مفاهیم (جنبه عملی) تحت عنوان مدل‌سازی می‌شوند. همچنین، مدل روش و روش‌شناسی تحقیق حکمی عمل‌گرا با مفروض اسلامی بودن همراه نشده، بلکه تلاش نموده است تا با مبنا قرار دادن قاعده عقلی و نقلی «ماقال به جای مَن قال»، رویکرد دینی را به حوزه روش و روش‌شناسی تحقیق بررسی و مطالعه نماید.

اگر با الهام از سید حیدر آملی، مثلث‌بندی شریعت، طریقت و حقیقت، مبنای مدل نگارنده در روش و روش‌شناسی تحقیق در نظر گرفته شود، ارتباط این سه ضلع، می‌تواند محقق را به کشف حقایق نائل گردانده و یا دست‌کم در مسیر تقرّب و وصول به حقیقت پدیده مورد نظر قرار دهد. بر همین اساس، این سه اصل، «تثلیث تحقیق»^۱ را شکل می‌دهند و می‌توان این طور بیان کرد که، بنیان‌های روش‌شناسی تحقیق در اسلام

مبتنی بر شریعت، طریقت و حقیقت هستند. بنابراین، برخورداری از شریعت صحیح در تحقیق در دیالکتیک اول به نام عینیت - ذهنیت، به مفهوم بکارگیری ابزارها و منابع شناخت متناسب با هر پدیده واقعی (عینیت یا اُبژه) و انتخاب تکنیک‌های و فنون لازم برای گردآوری داده‌ها، این زمینه را فراهم می‌آورند تا محقق دریافت‌های واقعی را از پدیده مورد نظر گردآوری نماید. این داده‌های واقعی در مرحله بعد با عنوان طریقت تحقیق، وارد دیالکتیک دوم در عقل می‌شوند تا در مرتبه عقلی مناسب (ذهنیت یا سوژه)، داوری و به ادراکات تبدیل شده و روند گزاره‌سازی انجام پذیرد. گزاره‌های استنتاج‌شده در دیالکتیک دوم تحقیق وارد حوزه داوری نهایی میان عقل و نقل شده و طریقت تحقیق را تداوم می‌بخشند. استخراج گزاره‌های قطعی یا مفروضات و تفکیک آنها از گزاره‌های ظنی یا فرضیات و گزاره‌های وهمی یا پیش‌فرض‌ها، محقق را در مسیر رسیدن به حقیقت پدیده و موضوع مورد نظر، وارد دیالکتیک چهارم یا حقیقت تحقیق با عنوان ذهنیت - عینیت نموده تا در نهایت، وی را به کسب علم و آگاهی حقیقی نسبت به آن پدیده و موضوع واقعی نائل کند. از همین رو، مدل حاصل‌شده در این کتاب با عنوان «مدل روش و روش‌شناسی تحقیق حکمی عمل‌گرا» مطرح می‌شود و تلاش شده است تا مبانی و گزاره‌های اصلی آن، بر پایه آیات قرآن کریم و سنت معصومین (علیهم‌السلام) قرار گیرند.

کتاب حاضر در فصل نخست، ضمن تشریح ارکان دوگانه تحقیق مشتمل بر ذهنیت و عینیت، به تبیین مدل روش و روش‌شناسی تحقیق حکمی عمل‌گرا و دیالکتیک‌های چهارگانه آن در قالب تثلیث تحقیق می‌پردازد. رویکرد اصلی تبیین این فصل، بکارگیری شیوه تفکر فلسفی یا حکمی، از منظر اسلامی، بر اساس استدلال‌ها و براهین عقلی است، به این معنا که، از ورود رویکرد کلامی مبتنی بر استفاده از آیات و روایات در حد امکان خودداری شده است. فصول دوم به تبارشناسی تفکر تحقیقی در مغرب‌زمین از عصر باستان تا عصر حاضر اختصاص می‌یابد که در پنج گفتار، سیر تاریخی روش و روش‌شناسی تحقیق را از منظر مدل حکمی عمل‌گرا و چهار دیالکتیک آن، در پنج عصر مغرب‌زمین باستان، آباء کلیسا، قرون وسطی، رنسانس و پسانسانس بررسی می‌نماید. تبارشناسی تفکر تحقیقی در مشرق‌زمین غیراسلامی و اسلامی، موضوع اصلی فصل سوم است که در چهار گفتار، سیر تاریخی روش و روش‌شناسی

تحقیق را از منظر مدل مذکور و دیالکتیک‌های آن، در مشرق‌زمین عصر باستان، مشرق‌زمین صدر اسلام، مشرق‌زمین عصر تمدن اسلامی و مشرق‌زمین اسلامی دوره رکود، تحلیل می‌کند. در فصل چهارم، مدل روش و روش‌شناسی تحقیق حکمی عمل‌گرا و دیالکتیک‌های چهارگانه آن، با استفاده از رویکرد کلامی مبتنی بر منابع اصیل اسلامی، یعنی قرآن کریم و مآثورات اسلامی، تبیین می‌شود.

در پایان، از نشر میزان برای همکاری در انتشار این کتاب قدردانی می‌کنم و از نظرات و پیشنهادهای استادان، دانشجویان و خوانندگان فرهیخته و محترم به منظور ارتقاء مطالب در چاپ‌های آتی استقبال می‌کنم.

سید محمد هوشی‌سادات

s.m.houshisadat@ut.ac.ir

www.ketab.ir